

Олександр Горбач
Національний університет «Львівська політехніка»

ХРИСТІЯНСЬКИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

© Горбач О., 2014

Досліджено історію розвитку міжнародних відносин в епоху Середньовіччя. Доведено, що у період епохи Середньовіччя міжнародні відносини сформувалися як певна система поглядів. Проаналізовано тенденції розвитку міжнародної політики щодо поєднання нових форм, способів координування політичної теорії та практики, появи дипломатії як основного засобу реалізації зовнішньої політики.

Ключові слова: християнство, міжнародні відносини, Середньовіччя, Григорій VII, Інокентій III, Візантія.

Olexandr Gorbach

CHRISTIAN ASPECTS OF THE FORMATION OF INTERNATIONAL RELATIONS IN THE MIDDLE AGES

© Gorbach Olexandr, 2014

In the history of world nations vast experience of international political relations has been accumulated, without which future comprehensive socio-political development of mankind is impossible. Developing the strategy and tactics of the state foreign policy, prominent thinkers, political leaders and political scientists formulated the basic principles and the principles of international relations. Practical application of these principles and guidelines sometimes led the states to political success, and sometimes it was the beginning of their crash.

The article proved that during the Middle Ages international relations emerged as a belief system which had its goal, the means of its achievement, motivated principles and also its content. The integral system analysis of the history of international relations of the Middle Ages was made, trends of the development of international policy in terms of combination of new forms were analysed, methods of coordinating the political theory and practice, the essence of which is the gradual change of overt aggression of the Ancient times into civilized diplomacy during the Middle Ages.

Medieval papal Rome left new concepts in the political thought such as subordination of civilian authority to the universal spiritual one, the possibility to form higher supranational entities and building of a Christian civilization.

The origin of the primary means of foreign policy, that is diplomacy, should be considered as the achievement of the medieval Byzantium.

Scientific understanding of the history of international relations will have practical significance in the formulation and practical implementation of foreign policy, and can also serve as recommendations to public authorities and political organizations in the formation of tasks aimed at determining the foreign policy of our state vector.

Key words: Christianity, international relations, Middle Ages, Gregory VII, Innocent III, Byzantium.

Упродовж 2013 року на міжнародній арені Україна демонструвала політичну слабкість, безпорадність і недалекоглядність, які вилилися у черговий страйк, майдан, революцію. У цих

умовах для нашої політичної науки особливо актуальними стають дослідження, у яких з'ясовуються суть, зміст та характер зовнішньополітичної діяльності держав світу, вивчається досвід людства в царині формулювання й реалізації зовнішньої політики.

Основними завданнями статті передбачено дослідження та аналіз епохи Середньовіччя у світлі історії міжнародних відносин, політичної думки; визначення особливостей середньовічних принципів міжнародних відносин; виявлення тенденцій розвитку міжнародних відносин в епоху Середньовіччя.

Важливим джерелом з'ясування історії міжнародних відносин є вітчизняні та зарубіжні дослідження в галузі дипломатії, зовнішньої політики держав. Цінний фактичний матеріал вміщено в двотомній праці «Історія дипломатії» за редакцією академіка В. Потьомкіна. Саме в цій праці подано найцінніший сконцентрований аналіз дипломатичної діяльності держав світу, починаючи від давніх людських цивілізацій, узагальнено всю сукупність зарубіжних досліджень у галузі історії дипломатії.

Праця Д. Себайна і Т. Торсона «Історія політичної думки», хоч безпосередньо і не заторкує проблем зовнішньої політики держав світу, однак у ній наведено ґрунтовний аналіз теорії національної держави. У цій праці розгляд політичних проблем викладений у контексті світоглядних переконань найвидатніших мислителів історії людства – від Платона і Сократа до теоретиків комунізму і націонал-соціалізму.

Важливий історичний фактологічний матеріал стосовно зовнішньополітичної діяльності папського Риму наведено у дослідженні І. Хоми «Нариси історії Вселенської Церкви». Аналізуючи розвиток католицької церкви з часів первісних християнських громад у Єрусалимі і до початку ХХ ст., І. Хома показує величезну її громадсько-політичну і духовно-моральну силу в розвитку західної цивілізації. В праці наголошено на міжнародній політичній діяльності отців церкви. Особливо глибоко проаналізована дипломатична та зовнішньополітична діяльність таких пап, як: Лев Великий, Григорій VII, Інокентій III, Пій IX і ін., які увійшли в історію не тільки як видатні діячі церкви, але й як не менш знамениті громадсько-політичні особистості, які активно впливали на хід політичних процесів у Європі.

Окремі аспекти міжнародних відносин висвітлені в працях М. Грушевського, А. Гудими, І. Дзюби, В. Здорогеги, М. Кашуби, А. Колодного, В. Лизанчука, Б. Любовика, З. Мазурик, С. Макарчука, А. Пашука, А. Річинського, О. Сагана, М. Семчишина, В. Сергійчука, В. Смолія, В. Степанкова, Л. Філіпович, І. Хоми, І. Черняхова, М. Чмихова, І. Шевціва, О. Шуби, П. Яроцького та ін. Попри значні доробки у царині дослідження релігійного феномену чи міжнародних відносин, важко віднайти праці, які б гармонійно синтезували релігійний феномен та політику у сфері міжнародних відносин.

Епоха Середньовіччя почалася з краху Західної Римської імперії у 476 році і закінчилася здобуттям Константинополя турками у 1453 р. У цей період християнство сформувалося як основа розвитку сучасної європейської християнської цивілізації. У галузі політичного, ідеологічного та духовного життя європейських народів християнська церква почала відігравати чи не найважливішу роль. Особливої могутності в епоху Середньовіччя досягла Вселенська християнська церква з центром у Римі.

Зміст і характер діяльності, сила впливу на середньовічну Європу свідчать, що Римська церква була потужною міжнародною ідеологічною та політичною організацією. Папська курія проводила витончену зовнішню політику, що ґрунтувалася на старих традиціях імператорської канцелярії Риму. «Первісному поняттю Римської імперії, яка за часів Августа вважалась джерелом єдності, миру і добробуту, – зазначає о. І. Хома, – Вселенські Архієреї додали християнське поняття, згідно з яким імператор ставав найвищим оборонцем Католицької Церкви» [6, С. 122]. Коронуючи майбутнього імператора або короля, папа римський ставав у зверхнє щодо нього становище і це було заповітною мрією всіх володарів папського Риму, починаючи від папи Лева III. Цей духовно-політичний акт перетворював папу на найбільшого не тільки духовного, а й політичного арбітра Європи.

У зовнішній політиці римського папства домінували завдання християнізації інших, ще не християнізованих племен і народів світу та контроль за духовним життям християнських народів колишньої Західної Римської імперії. Політична сторона цього процесу полягала у встановленні фактичного політичного зверхництва папського Риму над феодалними королівствами Середньовіччя. Для реалізації своїх завдань папство вмело використовувало весь арсенал таких дипломатичних засобів, як насильство, обман, зрада, жорстокість, приниження, плазування, підробка документів, підлабузництво, марнославство та ін. У цьому розумінні папство справді було «вчителями переважної більшості володарів Європи» [2, С. 111].

З погляду історії та теорії політичної науки, міжнародних відносин найбільший інтерес викликає зовнішньополітична діяльність таких пап, як Григорій VII та Інокентій III.

Григорій VII (1073–1085 рр.) увійшов в історію церкви як великий її реформатор, який проводив цілком визначену зовнішньополітичну діяльність на встановлення політичного домінування над державним життям тогочасної Європи. Плани організації своєрідної «світової держави» під керівництвом та опікою папського Риму Григорій VII виклав у церковно-політичній програмі «Диктатус Папе», що складалася з 27 пунктів. Цією програмою передбачалося встановлення світового панування римських священників на основі біблійного положення, згідно з яким вищу владу на землі Ісус Христос дав через святого апостола Петра римському апостольському престолу. У 8-му пункті програми вказувалося, що тільки папа має владу над земними володарями, а це означає, що він має право наділяти їх імператорськими чи королівськими відзнаками. 9-й пункт програми проголошував, що всі земні володарі мають цілувати ноги папи, у 12-му зазначалося, що папа має право усувати від влади імператора, а тим більше короля чи князя. Закінчувався «Диктатус Папе» 27-м важливим пунктом, у якому висловлювалося право вищої церковної влади на безпосереднє втручання у політичний процес тої чи іншої держави: «папа може звільняти від присяги вірності, якщо імператор негідний» [6, С. 138]. Крім цього, для всіх католицьких священників запроваджувався celibat, що перетворювало їх на величезну організовану та мобільну армію християнських місіонерів, вільних від будь-яких сімейних обов'язків.

Папа Григорій VII започаткував практику засилання у всі куточки Священної Римської імперії особливо уповноважених апостольського престолу легатів, які були найголовнішими провідниками його зовнішньополітичних планів. Легати, наділені особливими повноваженнями папи, повсюдно втручалися не лише у церковні, а й у державні справи середньовічних феодалних країн. Вони організували зміщення непокірних єпископів, проголошували від імені папи церковні карі невідгидним апостольській столиці королям та князям [6, С. 141].

Єдиним, хто міг чинити опір зовнішньополітичним планам римського папства, був імператор Священного Риму Генріх IV, який зумів змістити з папського престолу Григорія VII. Однак, від того часу римська церква не залишила шляху реалізації ідей папи Григорія VII.

Найталановитішим прихильником та наступником ідей Григорія VII був Інокентій III (1198–1216 рр.), якого згодом назвали «найбільшим Папою Середньовіччя» [6, С. 152]. Історики стверджують, що він «відзначався державницьким талантом, далекосяжністю планів, почуттям справедливості й гідності, сучасники називали його: «ступор мунді, люкс мунді» – (подив світу, світло світу)» [6, С. 152].

У сфері зовнішньої політики Інокентій III умів вести винятково витончену дипломатію з холодним розрахунком, витриманістю та обережністю проводив встановлення влади «намісника божого над усім світом» [2, С. 159]. Дипломатичними маневрами Інокентій III поступово зумів завоювати собі славу опікуна багатьох середньовічних володарів. Королі Італії, Сицилії, Швеції, Данії, Португалії, Болгарії, Сербії, Польщі і навіть Вірменії визнали себе васалами папи.

Для досягнення зовнішньополітичних цілей, головної мети апостольського престолу – влади над усім світом Інокентій III використовував різні методи: залякував та погрожував небесними карами одним, зваблював оманливими надіями інших, вступав у таємні змови з третіми, оголошував прокляття четвертим, за потреби вдавався до шантажу. Майстерність останнього він продемонстрував, затягуючи розлучення французького короля Пилипа II з датською принцесою Інгеборг.

Могутньою зброєю в руках Інокентія III було право римської курії вирішувати в останній інстанції судові церковні справи. Оскільки такі справи виходили, як правило, за межі лише життєдіяльності церкви, то це давало змогу папі втручатися у громадсько-політичні процеси будь-якої держави [2, С. 160].

Важливою складовою міжнародної політики Інокентія III була організація хрестових походів. Він безпосередньо організував четвертий хрестовий похід, внаслідок якого було вщент розграбовано Константинополь. Правда, сподівання папи на підкорення Візантійської імперії католицькому Риму не виправдалися, нав'язати унію грецькому православному населенню не вдалося.

Інокентій III був організатором войовничого духовно-рицарського ордену Мечоносців, засобами якого відбувалося навернення в християнство язичницького населення країн Прибалтики. Крім цього, на службу папству були покликані такі авторитетні «міжнародні організації» того часу, як жебрацькі ордени домініканців та францисканців, головним завданням яких була боротьба з єрессю. Через ці ордени папа організував пошуки політичних противників, оголошував їх єретиками і влаштовував над ними суди інквізиції. Вищеназвані ордени та інквізиція були могутньою зброєю папи в проведенні зовнішньополітичної стратегії апостольської столиці. Папа Інокентій III перетворив апостольський Рим на могутню політичну силу Середньовічної Європи, який став фактичним політичним арбітром міждержавного життя того часу. Одним розчерком пера папа Інокентій III міг відлучити від церкви (оголосити інтердикт) не лише окремих політичних лідерів – імператорів, королів чи князів – але й цілі народи, як це було зроблено у 1208 році в Англії. Діяльність цього папи, зокрема і в галузі міжнародної політики, стала вершиною реалізації політичного домінування римської папської курії над країнами середньовічної Європи.

Візантія як східна частина колишньої єдиної Римської імперії, незважаючи на величезні соціально-історичні зміни у Західній Європі, зберегла свою державність і проіснувала впродовж усього Середньовіччя. Більше цього, Візантійська імперія була могутньою середньовічною державою, яка відіграла важливу роль у міжнародних справах того часу.

Міжнародна політика Візантії визначалася її внутрішнім та зовнішнім становищем. До складу імперії входили численні народи, які населяли Балканський півострів, Малу Азію, острови Егейського моря, Сирію, Єгипет, Палестину, Північне Причорномор'я (Херсонес) та ін., що саме по собі вимагало ведення достатньо витонченої як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Візантія змушена була вести активну зовнішню політику з Іраном, Аравією, Ефіопією, Закавказзям, Руссю, а на Заході з новоутвореними державами – Італією, Іспанією, Галлією [2, С. 84].

Для дослідження змісту зовнішньої політики Візантії важливо з'ясувати та зрозуміти соціально-психологічні фактори мислення політичної керівної верхівки. Візантії вважали себе єдиними спадкоємцями еллінської культури Давнього Риму, продовжувачами римських традицій, навіть називали себе ромеями, а столицю Константинополь – другим Римом. На цьому ґрунті точилася непримиренна боротьба Візантії і Риму за політичну, ідеологічну та релігійну першість. Візантії вважала свою державу єдиною цивілізованою, а решту народів називали варварами. насправді все було дещо інакше, як зазначають дослідники історії політичної думки Д. Себайн і Т. Торсон, «замість того, щоб залишитися глибокою провінцією середземноморської цивілізації (Візантії), Західна Європа знайшла власний центр (Рим), довкола якого почало обертатися її політичне й інтелектуальне життя» [5, С. 196]. Старий Рим хоч і перестав бути столицею колишньої Римської імперії, однак залишився центром середньовічного західного християнства, яке було основою тогочасної духовної культури.

У зовнішньополітичній діяльності Візантії керувалася принципом «управління варварами», завдання якого полягало у спрямуванні сил «варварів» на користь Константинополя. З цією метою була розроблена «наука для управління варварами» [1, С. 105]. Складовими її були розгалужений державний апарат відбору та навчання дипломатичних кадрів, використання у зовнішньополітичних цілях торгівлі та церкви.

Візантія у цій сфері справді досягла вражаючих успіхів. «Саме візантії вчили дипломатії Венецію, – вважає Г. Нікольсон, – а з венеціанців брали приклад італійські міста, Франція й Іспанія

і в кінцевому наслідку вся Європа» [3, С. 51]. І хоч засоби цієї дипломатії, справді не завжди були розумними, а іноді і заплутаними, все ж це було, безумовно, щось нове у галузі дипломатії та зовнішньої політики.

Візантія першою поставила справу зовнішньої політики на ґрунтовну державну основу. При імператорському дворі діяв величезний державний апарат зовнішніх справ, був вироблений спеціальний складний порядок прийому посольств та нагляду за ними під час їх проживання у спеціальних приміщеннях і під час їх перебування на території імперії. Візантіяці як ніхто інший у тодішній Європі навчилися використовувати засоби психологічного впливу на послів іноземних держав із метою вразити їх уяву могутністю Візантії, посіяти сумніви у можливості військового нападу на неї. З метою політичного контролю за діяльністю іноземних володарів константинопольський імператорський двір широко використовував встановлення родинних зв'язків із ними, охоче брав на виховання дітей вождів «варварів», з яких формував майбутніх прихильних до Візантії політичних лідерів [1, С. 105].

Для організації зовнішньої політики Візантія широко використовувала спеціальні посольські місії, купців та релігійних місіонерів, які фактично виконували розвідувальну роботу. Основним завданням купців було детально описувати звичаї, настрої, політичні прагнення жителів тих країн, у яких вони перебували, з'ясовувати наміри, характер поведінки вождів та королів, чвари у їхніх палацах тощо і передавати всі отримані дані після повернення у Візантію в органи зовнішніх справ. Отримана в такий спосіб інформація, ставала основою для розроблення візантійською дипломатією певних зовнішньополітичних акцій стосовно тих чи інших вождів, королів. Часто цю інформацію використовували для того, щоб пересварити сусідніх королів з метою взаємного ослаблення.

Важливим інструментом зовнішньополітичного впливу Візантійські імператори вважали християнську церкву. Навернені у візантійське християнство народи вважалися дієцезними, тобто залежними від Візантії народами. З цього погляду прийняття візантійського християнства, наприклад, Руссю вважалось великим зовнішньополітичним успіхом Константинополя. Для новонавернених у християнство русичів Константинополь став називатися Царгородом, містом святим, проти якого воювати ставало справою гріховною [1, С. 107].

У зовнішньополітичних комбінаціях Константинополя не завжди все завершувалося тим успіхом, на який очікували творці цих комбінацій. І все ж активна, багатопланова, нерідко витончена зовнішня політика дала змогу Візантійській імперії вижити протягом тисячолітньої історії Середньовіччя [4, С. 213–215].

У ставленні до сусідніх народів політика Візантії не завжди закінчувалася тим результатом, на який розраховували її творці. Наприклад, хрещення Русі мало тимчасовий дипломатичний успіх, однак не стало причиною підкорення Києва Константинополю. Вже Ярослав Мудрий – син київського князя Володимира у 1043 році розірвав дружні стосунки з Візантією, організував морський похід на Константинополь, а в 1051 році всупереч вимогам Візантійського патріархату вибрав на Соборі руських єпископів митрополитом Київським русича Іларіона.

Руські князі як володарі доволі багатих та великих східноєвропейських земель загалом поводитися вільно і незалежно, укладаючи вигідні для своєї держави угоди з керівниками інших держав, зокрема з релігійними центрами християнства – Римом та Константинополем. Наприклад, князь Данило Галицький у 1248 році, мотивуючи державними інтересами, відмовився прийняти пропонувану папою римською корону, що в ті часи було чи не єдиним випадком в усій тисячолітній історії середньовічної Європи, адже в ті часи за здобуття папської корони «західні володарі побивалися часто цілими роками» [6, С. 167]. І навпаки, у 1253 році князь Данило прийняв корону від папи, коли це стало вигідним для Руської держави. До речі, у той час коронації від папи домагався Олександр Суздальський, однак був позбавлений такої можливості. Коронація Данила свідчила про незалежність Русі від візантійського двору та кліру.

Історія свідчить про те, що до хрещення Русі і після нього київська верховна влада вела себе достатньо незалежно від Константинополя. У факті офіційного прийняття християнства Руссю слід убачати насамперед «глибоку політичну ідею» [1, С. 513] князя Володимира: через розповсюдження єдиної нової релігії зміцнити цілісність держави на чолі з київським престолом

влади. У цьому ж світлі слід розглядати проблему вінчання Володимира із сестрою константинопольського імператора Василя – Анною. Правдоподібно, що разом з вінчанням князь Володимир отримав коронацію на царя Русі. Не випадково, Володимир після хрещення дав вказівку «робити монету з своїм портретом у цісарських (царських) регаліях» [1, С. 507].

«Ми не знаємо, але можемо здогадуватись, – зазначає М. Грушевський, – що з його посвояченням із візантійським двором в'язалось надання якогось візантійського титулу, візантійських інсигній» [1, С. 507]. Безсумнівно, в запровадженні християнства в Русі князь Володимир убачав насамперед ідеологічний матеріал цементування власної та його наступників, державної влади. Візантійське християнство, яке реально існувало в умовах візантійського цезаропапізму не могло не імпонувати князю Володимирі, який мріяв про об'єднання всіх руських земель «під своєю рукою».

Крім цього, М. Грушевський виділяє ще кілька аспектів вибору князем Володимиром візантійського християнства. Він вважає, що «християнство у той час було релігією «більш вищою і більш виробленою» порівняно з місцевим язичництвом. До того ж християнство Візантії мало добре сформовані, насичені художніми елементами конкретні форми й обряди» [1, С. 517], що під час богослужінь активно впливало на емоційний стан вірних. Надалі християнство становило основний духовний стержень візантійської культури, яка перебувала в ті часи на дуже високому рівні. Володимир, на думку М. Грушевського, хотів «увести Русь у круг культурних інтересів тодішнього культурного – візантійського світа» [1, С. 525].

Підсумовуючи, слід зазначити, що історичний досвід середньовічного папського Риму розбудови своєї християнської «світової держави», вніс у політичну думку нові поняття у галузі міжнародних відносин: підпорядкованість цивільної влади універсальній духовній, можливість формування вищих наддержавних утворень, побудова християнської цивілізації. Ідеї християнського домінування мали вирішальне значення в політичному становленні середньовічних держав Європи, їх консолідації в боротьбі з арабським та мусульманським світом.

Середньовічна візантійська зовнішня політика «управління варварами» була новим словом у сфері міжнародних політичних відносин. Уперше запрацював основний засіб зовнішньої політики – дипломатія. Витончена та продумана зовнішня політика Візантії дала змогу імперії вижити протягом тисячолітньої історії Середньовіччя.

Руський народ, рухливий та торговельний, мав численні нагоди добре познайомитися з основами та змістом християнського вчення. Під час перебування в Константинополі та інших містах Візантійської імперії руські люди та купці відвідували християнські храми, знали християнські свята та обряди.

Наукове осмислення історії розвитку міжнародних відносин, політичних стратегічних завдань, які ставили перед собою провідні держави світу, матиме прикладне значення у формулюванні та практичній реалізації зовнішньої політики нашою державою, дали змогу гідно представляти її на політичній міжнародній арені. Дослідження релігійного аспекта у сфері міжнародних відносин у подальшому дасть нам змогу глибше проаналізувати та вивчити культурно-історичне підґрунтя міжнародної політики. Крім цього, наукова основа сфери міжнародних відносин може слугувати рекомендаціями державним органам і політичним організаціям у формуванні завдань, спрямованих на визначення зовнішньополітичного вектора нашої держави.

1. Грушевський М. *Історія України-Руси: в 2-т. Т.1.* / Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1991. – 648 с. 2. *Історія дипломатії.* – Т.1. / за ред. В. Потьомкіна. – М.: Госполитиздат, 1959. – 896 с. 3. Никольсон Г. *Дипломатическое искусство: Четыре лекции по истории дипломатии* / Г. Никольсон. – М.: Изд-во института международных отношений, 1962. – 118 с. 4. Острогорський Г. *Історія Візантії* / Г. Острогорський. – Львів: Літопис, 2002. – 608 с. 5. Себайн Д. *Історія політичної думки* / Джордж Себайн, Томас Торсон. – К.: Основи, 1997. – 838 с. 6. Хома І. *Нарис історії Вселенської Церкви* / Іван Хома. – Львів: Стрім, 1995. – 304 с.